

تأملی در سرلوح قرآن‌های تذهیب‌شده عصر تیموری و قاجار

(مطالعه تطبیقی سرلوح‌های قرآنی موجود در موزه آستانه مقدسه قم و کتابخانه مرکزی تبریز)^۱

فروش شمیلی^۲ فاطمه غفوری فر^۳،
مهدی محمدزاده^۴

چکیده

قرآن آرایبی از جمله بسترهای مناسب برای تجلی هنر تذهیب است. تذهیب را می‌توان در کاربردهای مختلف قرآن‌آرایبی از جمله تزئینات صفحات افتتاح، صفحات آغازین جزءها و غیره در قالب‌های شمسه، یا سرلوح مشاهده نمود. در طول مدت زمان تزئینات سرلوح بیشتر مورد استفاده هنرمندان قرار گرفته و از دوره تیموری و قاجار نمونه‌های قابل تأملی برجای مانده است. پژوهش حاضر در نظر دارد ضمن شناسایی و معرفی سرلوح قرآن‌های منکور به بررسی خصوصیت‌های بصری سرلوح قرآن‌ها با تأکید بر نقوش تزئینی و کیفیت بصری نهفته در این نسخ بپردازد. این پژوهش به صورت توصیفی تحلیلی بوده و با متد تطبیقی آثار مورد ارزیابی قرار گرفته اند، جمع‌آوری منابع به صورت کتابخانه‌ای و گردآوری نمونه‌ها با روش میدانی انجام شده است. برآیند تحقیق نشان داد سرلوح قرآن‌های تیموری از نظر تناسبات صفحه و نقوش تزئینی از یک ویژگی منسجم و استحکام بصری در فرم و نقش برخوردار بوده‌اند اما ترکیب نقوش سرلوح‌های قاجار دارای ساختار نسبتاً پراکنده‌ای است. استفاده از نقوش اسلیمی، ختایی و رنگ طلا و لاجورد با نسبت‌های متغیر در هر دو آثار دیده شده است

واژه‌های کلیدی

تذهیب‌های قرآنی، سرلوح قرآن‌های مذهب عصر تیموری، سرلوح قرآن‌های مذهب عصر قاجار، ساختار عناصر تزئینی و بصری

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۲۷ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۵/۲۰

۱. مقاله حاضر برگرفته شده از پایان‌نامه کارشناسی ارشد فاطمه غفوری فر «طراحی و اجرای تذهیب قرآنی براساس نمونه‌های تیموری موزه آستان مقدسه قم» می‌باشد که با راهنمایی نویسنده سوم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام شده است.

۲. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

f.shamili@tabriziau.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی - نگارگری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول)

fg hafuorifar@gmail.com

۴. دانشیار و عضو هیأت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

mehdim722@yahoo.com

۱. مقدمه

تذهیب قرآن در ادوار مختلف سیر تکاملی خود را طی نموده است. این تغییر و تحول از دوران تیموری بیشتر قابل ملاحظه است. عصر تیموری یکی از دوره‌های درخشان در زمینه‌ی فرهنگی هنری به خصوص کتاب‌آرایی و نگارگری بوده و هنرمندان بسیاری در این دوران رشد نموده‌اند. طرح‌های گیاهی و هندسی پیش از پیش در هنر تذهیب متجلی بوده در قرآن‌ها با ظرافت و نقوش درهم تنیده‌تری پدید آمده‌اند. عناصر و آرایه‌های بصری از جمله شمسه، ترنج‌های بادامی شکل، حاشیه‌های مفصل، سرلوح‌ها با کتیبه‌های کشیده ترنجی و بازوبندی، غنای رنگ و تنوع نقش، نشان آیات ترنجی شکل و شمسه‌ای در این دوران مرسوم گردیده است. الوانی همچون طلائی و لاجورد، سنگرف و زنگار، سفید و مشکی در تبلور نقوش گیاهی و تزئینی با ویژگی‌های بصری در این عصر رایج می‌باشد، چراکه این رنگ‌ها در جلوه‌گری و تحرک و پویایی بصری نقوش تزئینی تذهیب قرآن‌ها تأثیر بسزایی گذارده‌اند. اوج هنر تذهیب برای قرآن از عصر تیموری آغاز و در عصر صفوی تکمیل شده و به مرور زمان در دوران قاجار از کیفیت بصری و عناصر تزئینی با وضعیت نامساعدتری رو به رو شده است. به طور کلی تذهیب قاجار ادامه دهنده سبک صفوی بوده است اما با این تفاوت که، حاشیه کنگره‌دار با ریتم منظم و سرلوحه‌های درشت همراه با صفحات دعای ختم و دعای شروع قرآن در نسخ قرآنی مشاهده شده است. رنگ طلا غالب‌ترین رنگ در عصر قاجار به شمار می‌رود؛ رنگ لاجورد به حالت کدر و تیره‌تر از پیشین مورد استفاده قرار گرفته و رنگ‌های درخشان زرد، شنجرف، صورتی در کنار رنگ‌های مذکور بکار رفته است. گل‌های رنگین مرصع‌گونه در متن تذهیب و گاهی در صفحه‌آرایی سرلوح قرآن‌ها استفاده شده است. اما آنچه که در این پژوهش مد نظر قرار گرفته است، آرایه «سرلوح» در قرآن می‌باشد. قرآن‌های مذهب تیموری موزه آستانه مقدسه قم، یکی از ذخایر غنی و گران‌مایه ملی بوده است که کمتر مورد پژوهش و تفحص واقع شده است و همچنین نسخ قرآنی مذهب قاجاری ذخیره شده در کتابخانه مرکزی تبریز جزء آثار بسیار معتبر و ارزشمندی است که تاکنون زمینه مطالعه و کاوش پژوهشگران قرار نگرفته است. بنابراین پژوهش پیش‌رو در نظر دارد با توجه به تعدد سرلوح‌ها در نسخ قرآنی، آثاری را که با نقوش تزئینی و عناصر بصری شاخص، متفاوت‌تر و پرکارتری ترسیم شده‌اند را مورد واکاوی قرار دهد. بدین صورت این تحقیق به دو سؤال اساسی پاسخ خواهد داد: سرلوح‌های منتخب قرآن‌های تیموری موزه آستانه قم و قرآن‌های مذهب قاجار کتابخانه مرکزی تبریز از چه ویژگی بصری - تزئینی برخوردارند؟ چه نقاط اشتراک و افتراق در سرلوح قرآن‌های تیموری و قاجار موزه آستانه قم و کتابخانه مرکزی

تبریز وجود دارد؟

بررسی خصوصیت‌های مختلفی از جمله: ترنج‌های بادامی شکل، حاشیه‌های مفصل، سرلوح‌ها با کتیبه‌های کشیده ترنجی و بازوبندی، غنای نقش، تنوع، رنگ، ظرافت‌ها و ریزه‌کاری‌ها، منحصر به فرد بودن، قدمت و غیره در دوره‌های اسلامی به خصوص مکاتب تیموری و قاجار سبب شد تا پژوهش پیش‌رو به‌منظور دستیابی به ویژگی‌های هنری و شاخصه‌های تذهیب و نقوش تزئینی بکار رفته در آن، وجوه تشابه و تفارق، نقش و رنگ را مورد مذاقه قرار دهد.

۲. روش تحقیق

روش انجام پژوهش در این تحقیق که با رویکرد تاریخی موضوع را مورد واکاوی قرار داده است به صورت توصیفی - تحلیلی و با شیوه تطبیقی، آثار بررسی شده و نیز بر پایه استدلال‌های تحلیلی و ارائه جدول آماری تحقیق صورت پذیرفته است. ابزار و متد کسب اطلاعات از طریق فیش‌برداری و جمع‌آوری نمونه‌ها از آثار قرآن‌های مذهب تیموری در موزه آستانه مقدسه قم و قرآن‌های قاجاری در کتابخانه مرکزی تبریز و منابع کتابخانه‌ای به صورت میدانی گردآوری شده است. با توجه به غنای منابع و مآخذ، به‌ویژه کثرت مصاحف شریفه و نسخه‌های قرآنی نفیس قاجاری در گنجینه مخطوطات مرکز اسناد کتابخانه مرکزی تبریز و قرآن‌های مذهب تیموری موزه آستانه مقدسه قم، ۵ اثر از سرلوح‌های قرآن‌های موزه و ۵ اثر از سرلوح‌های کتابخانه مذکور مورد انتخاب و تبیین، تجزیه - تحلیل و تطبیق قرار گرفته‌اند.

۳. پیشینه تحقیق

کتب و تحقیقاتی که پیش‌تر در باب هنر تذهیب و قرآن‌های مذهب به عمل آمده است، بسیار قابل تأمل بوده و اطلاعاتی مفید و جامع‌ای در باب تاریخ هنر تذهیب و کتاب‌آرایی و قرآن‌آرایی بیان می‌کند. بنابراین، پیشینه‌هایی در این باب به شرح زیر است:

محمدحسن سمسار در جلد ۱۴ دائرة المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۸۵) در باب تذهیب مطالب مهمی را ارائه داده است. مارتین لینگز در کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی (۱۳۷۷)، ضمن معرفی نمونه‌های نفیس قرآن‌های سده‌های پیشین نظریات سنت‌گرایانه خود در این باب را مطرح می‌کند. یزدانجو نیز در جلد ششم دانشنامه جهان اسلام (۱۳۸۸)، مدخل تذهیب را نگاشته که به درستی روند تاریخی این هنر را بیان کرده است (غفارپور، ۱۳۹۶: ۶). مریم کشمیری در کتاب تذهیب در ایران (۱۳۹۶) به ضمن مطالعه و بررسی تاریخچه، نقوش

و اصطلاحات هنر تذهیب، به تطبیق نمونه‌های مشابه قرآن‌های مذهب با دیگر نمونه‌های تزئینی از هنر تذهیب نیز پرداخته است. کتاب کتاب‌آرایی قرآن (۱۳۹۲) نمونه‌ی دیگری از تحقیقاتی است که به نویسندگی فراست و لاری در باب قرآن‌آرایی عصر قاجار انجام شده است. جلوه‌هایی از هنر عصر قاجار را بازنمایی کرده و به شناسایی صفحه‌آرایی و ارزش‌های تصویری-بصری قرآن‌های چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی پرداخته است. فهمیده سلیمان در کتاب کلام قدسی در هنر بشری (۱۳۹۵) به جلوه‌های خلاقانه قرآن کریم پرداخته است. در این کتاب منتخبی از نسخه‌های خطی نفیس محفوظ در موزه‌های مختلف را از منظر کتابت و تذهیب مورد تشریح قرار داده است.

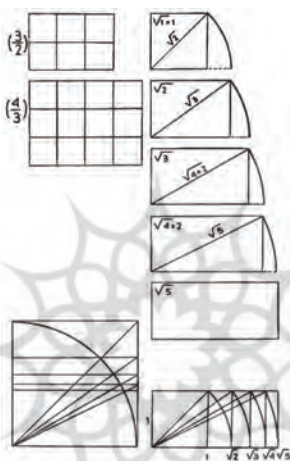
پیشینه‌ای از نمونه‌های مطالعاتی دیگری از مقالات نیز بدین شرح است: وحیده توسلی و حبیب‌الله عظمی در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی آستان قدس رضوی» (۱۳۹۴) در رابطه با ده اثر منتخب از آثار نفیس محفوظ در موزه آستان قدس رضوی پژوهشی انجام داده‌اند، ایشان با نگاهی تاریخی و تحلیلی به نمونه‌های مطالعاتی، به ارزیابی و درصددگیری از عناصر تزئینی موجود در مصحف قرآنی پرداخته‌اند. «ساختار ترکیب‌بندی نقوش در تذهیب قرآنی عصر تیموری» نوشته فاطمه جوادی و بهاره براتی (۱۳۹۳)، در باب چگونگی فضا سازی و تجزیه ساختار اسکلت‌بندی و تزئینات وابسته به تذهیب اشاره نموده‌اند. به عقیده ایشان، تقسیم‌بندی هندسی و تزئینات اسلیمی که از ادوار گذشته وجود داشته است در این دوره با نقوش ختایی آمیخته شده، وجود رنگ‌های طلایی و لاجوردی و شنگرف بیشترین جلوه‌نمایی را در نسخ دارند.

سرلوح

سرلوح را می‌توان همان آراستن با نقوش تزئینی همچون تذهیب در آغاز صفحات کتاب و یا آغاز مطالب در نسخ دانست که به عنوان یک عنصر جداکننده از صفحات دیگر به کار گرفته می‌شود. لذا اغلب نسخه‌های خطی، از اوایل سده ۸۰۰ ق فراهم آمده‌اند؛ به تأویلی دیگر در صفحه آغازین شکلی هندسی همانند محراب و ایوان ترسیم می‌شود که با ترکیب‌بندی هندسی و نقوش گل و برگ‌های زرین و الوان آراسته می‌شوند (هروی، ۱۳۹۴). سرلوح اگر در یک صفحه آذین شود سرلوح ساده یا مفرد، و اگر در دو صفحه مزین شود سرلوح مزدوج می‌نامند. از انواع سرلوح می‌توان به سرلوح دیوان، سرلوح زرین، سرلوح طراز، سرلوح کتاب سرلوح کتیبه‌دار نام برد (قلیح‌خانی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۰۵)

مستطیل‌های طلایی، ایستا و پویا

همبسته منظر معرفی و مفهوم تقارن پویا نشان داد می‌توان ساده‌ترین سطوح قابل اندازه‌گیری و قابل مقایسه مستطیل را تقسیم نمود، ایشان دو دسته را معرفی کرده است: مستطیل ایستا و مستطیل پویا. تناسباتی که با تناسب طلایی مطابقت ندارند، اما با تناسب اعداد صحیح مطابق‌اند مانند و مستطیل ایستا هستند. اما تناسباتی که خارج قسمت آنها اعداد گنگ باشد تناسب پویا و کادرا آنها را مستطیل پویا می‌گویند همانند: تصویر شماره ۱۰.

تصویر شماره ۱: مستطیل ایستا و پویا (Ghyka, 1977:128)

نگاهی به تذهیب‌های قرآنی دوره‌های تیموری و قاجار و برخی ویژگی‌های بارز در آنها

تکامل تذهیب همچون استنساخ کتب در عصر تیموری سیر تدریجی داشته است. در این دوره تذهیب در دارالعلوم و دارالصنایع کتابخانه‌ی بایسنقری انجام می‌گرفت که در آنجا چهل نقاش، مذهبان، خوشنویسان، صحافان و جلدسازان، به نسخه‌برداری و مصورسازی کتب مشغول بودند (کارگر، ساریخانی، ۱۳۹۰: ۶۹). عصر تیموری یکی از دوره‌های بسیار مهم و پر رونق در هنر تذهیب و تذهیب‌های قرآنی است که کتب نفسی قرآنی بسیاری در این عصر آذین و آراسته شده است. تذهیب در نسخ قرآنی در بخش‌های سرسوره‌ها و گل‌آیه یا در مواردی اندک در حاشیه صفحات به ندرت دیده شده است، اما با آغاز قرن نهم ه.ق فضاهای تذهیب شده قرآن‌های نفیس معمولاً شامل صفحات آغازین، دو صفحه ابتدا و انتهای متن اصلی، عناوین سوره‌ها و صفحات پایانی، صفحات حاشیه در متن متداول شده

است. در اواخر قرن نهم. ق آرایه‌های دیگری همچون یک جفت شمشه پیش از صفحه آغازین و صفحه‌ای که میان متن را مشخص می‌کرد. در اوایل قرن دهم ه. ق، کاتبان ایرانی به انتهای دست‌نوشته‌های قرآنی یک یا دو متن ضمیمه کردند یکی از این ضمائیم «دعای ختم» نام دارد. ضمیمه دیگر «فالنامه» می‌باشد. (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۲) به طور کلی شمار دست‌نوشته‌های بدون تذهیب در این دوره بسیار زیاد است؛ نمونه‌های متعددی از این آثار به طرز درخشانی در سه سبک جدید تذهیب شده‌اند؛ اولین نوع تذهیب‌های مبتنی بر قالب‌های هندسی که تقریباً در تمامی قرن ۱۰ ه. ق متداول شد و در قرن نهم ه. ق منسوخ گردید. این طرح جای خود را به نوعی از تذهیب بخشید که در آن استفاده از نقش دسته‌گل‌های طلائی با شکوفه‌های رنگین بر زمینه آبی‌رنگ رواج داشت. این نوع سبک در اوایل عصر تیموری، بیشتر در سبک مکتب شیراز رواج یافت. نوع دیگری از تذهیب در دوره تیموری رواج یافت، این نوع سبک تذهیب گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌هایی غالباً با تسمه‌های در هم بافته شده به تصویر کشیده می‌شوند. اکثر این دست‌نوشته‌های قرآنی که با این سیاق تزئین شده‌اند به هرات و تبریز تعلق دارند. (همان: ۱۴) (تصویر شماره ۲). این اثر دارای تذهیبی به سبک هرات می‌باشد و دارای نقش طوماری گل و گل‌هایی متشکل از گره (قلم‌گیری شده با مرکب آبی)، گل‌آیه‌هایی با نقش تسمه درهم بافته شده طلائی رنگ می‌باشد. رنگ غالب در اثر، رنگ لاجورد و طلائی است. در نیمه دوم قرن نهم ه. ق سبک ثالثی در شهرهای تحت سلطه آق قویونلو در تبریز و شیراز متداول شد؛ بنیان اصلی این سبک با گذشته تفاوت نداشت، اما در این نوع بیشتر سبک هندسی غالب است (همان: ۱۵). (تصویر شماره ۳).

(ب)

(الف)

(ب)

(الف)

تصویر شماره ۳: الف) قرآن تک جلدی، نیمه دوم قرن نهم ه. ق، شیراز، قطع اثر: ۱۷ × ۲۶/۶، خط متن: نسخ، ضمائیم: ثلث، کاتب: روزبهان شیرازی، رنگ غالب: لاجورد و طلائی، استفاده از ترکیب‌بندی هندسی با استفاده از دوائر منحنی و نقوش طوماری اسلیمی، (ب) جزئی از تصویر (همان: ۱۵۲)

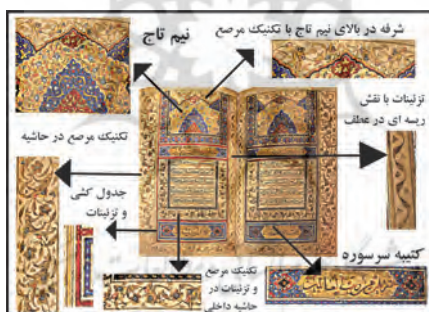
تصویر شماره ۲: الف) قرآن تک جلدی، هرات یا تبریز، ۹۰۶ - ۹۵۶ ه. ق، قطع اثر: ۳۲ × ۲۰/۶، خط متن: نسخ خط سرسوره‌ها: رقع، محل نگهداری: مجموعه خلیلی. (ب) جزئی از تصویر (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۲۱)

اما تذهیب در عصر قاجار که از سال ۱۲۰۸ - ۱۳۴۳ ه. ق در ایران به طول انجامید. آثار

هنری تداوم مستقیم ویژگی‌های هنرهای ادوار بلافصل پیشین نبودند. هنر تذهیب دوره قاجار چند ویژگی و مشخصه بنیادی داشت که از آن میان می‌توان به ورود عناصر هنر مردمی و عامیانه و وابستگی به هنر غربی اشاره نمود (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۳۵) به‌طور کلی هنرهای عصر قاجار بسیار قابل شناسایی‌تر از دوره‌های قبلی بوده است و به دلایل و موقعیت‌های فرهنگی-اجتماعی دچار فراز و نشیب‌هایی شده است. بنابراین، از میان هنرهای این عصر، هنر تذهیب با پستی و بلندی‌های فرهنگی-اجتماعی و اقتصادی دچار دگرگونی‌های چشمگیری شد. به گونه‌ای که هنر کتاب‌آرایی عصر قاجار را می‌توان به دو دوره تقسیم نمود: دوره اول که در ادامه سنت‌های هنری عصر صفویان بوده است و در آن ویژگی‌های مکتب‌های اصفهان-شیراز همزمان با حکومت فتح‌علی‌شاه تحول و تکامل یافت. استفاده از خط‌های نسخ و نستعلیق و بهره‌گیری از رنگ لاجورد به صورت تیره در این دوره بسیار ترویج پیدا کرد. به گونه‌ای که استفاده از رنگ شنجرف در سرسوره‌ها به عنوان رنگ غالب در کنار طلا و لاجورد جلوه‌گری نموده است. استفاده از گل‌های ختایی رنگی متنوع در متن تذهیب‌های سرلوح‌ها و حاشیه‌ها از دیگر ویژگی‌های این دوره محسوب می‌شوند. نقوش تذهیب‌ها در عین کوچک بودن و ریز بودن فاقد ظرافت‌های پیشین است و نظم لازم چرخش‌های اسلیمی در آن‌ها مشاهده نمی‌شود. از طرفی در نسخه‌های مذهب قرآنی عصر قاجار اسلیمی ذهن‌آزدری، ماری و نقوش فرنگی بیشتری مشاهده می‌شود و قاب‌های ترنجی که با اسلیمی فرنگی تزئین گردیده شکل فرنگی‌تری به خود گرفته است (فدائیان، ۱۳۹۳). دوره دوم کتاب‌آرایی در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه شکل گرفت. از ویژگی‌های خاص این دوره استفاده از ترنج‌های رنگین در حاشیه قرآن‌ها با شرفه‌های لاجورد تیره و نسبتاً ضخیم است که در دوره‌های دیگر چنین روشی رایج نشد. همچنین حاشیه‌های ختایی جایگزین حاشیه‌های تذهیب شد و نقوش طلائی با تحریرهای سیاه نیز رایج گردید. افزون بر این، ابعاد قرآن‌ها کوچک‌تر شد. از طرفی عمدتاً تفاوت خاص و چشمگیری در فرم سرلوح‌ها و جزئیات عناصر تزئینی مشاهده نمی‌شود. اما وجود برگ‌های لوتوس و یا کنگره‌ای در تزئینات نشان‌ها بسیار قابل ملموس و متمایزکننده از دوره‌های پیشین می‌باشد (فدائیان، ۱۳۹۳ و رهنورد، ۱۳۸۶). در نسخه‌های قرآن‌های عصر قاجار صفحات تزئینی همچون: صفحات افتتاح، اختتام، صفحه فهرست، دیباچه همان کاربرد سابق را دارند هرچند استفاده از برخی صفحات کمتر رایج است، نظیر صفحات تقدیم و صفحات خاتمه. اما مهمترین دستاورد کتاب‌آرایی قرآن‌های دوره قاجار، استفاده از طرح سرلوح‌های کشیده است که ظرافت و ملاحظاتی خاص به هنر سرلوح‌سازی تذهیب‌های قرآنی بخشیده است. به‌طور کلی از ویژگی‌های بارز و شاخص قرآن‌های مذهب این دوره می‌توان به تاج‌دار بودن

سرلوح‌ها، جداول رنگین، استفاده از تکنیک مرصع در حاشیه‌های اصلی و داخلی سرلوح، بهره‌گیری از تزئینات ختایی به‌خصوص برگ‌های کنگره‌ای و گل‌فرنگی در حواشی، تنظیم متون به پهنای سرلوح‌ها، یکسان بودن حاشیه مرصع از دو ضلع صفحه، تکنیک «دندانی» در لابه‌لای متن آیات و استفاده از نقوش ریشه‌ای نام برد. به کارگیری از نقوش اسلیمی به شکل دواير ماریچی و نقوش ختایی ریز و ساقه‌ها در آرایه‌های تزئینی به‌خصوص در سرلوح‌ها از دیگر ویژگی‌های بارز تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار محسوب می‌شود.

آنچه که در تصویر شماره ۴ قابل مشاهده است، سرلوح مزدوجی است که متعلق به سال ۱۲۳۶ ه. ق می‌باشد. در این سرلوح به ظاهر ساده به نظر می‌رسد، بیش از دو سوم از ویژگی‌های بیان شده در آن مشاهده می‌شود. سرلوح دارای نیم‌تاجی است که با تکنیک مرصع مزین شده و نقوش اسلیمی ماری زرین و گل‌های رنگارنگ در حاشیه‌ی آن آراسته شده‌اند. این سرلوح دارای جداول زنجیره‌ای در سه طرف سرلوح می‌باشد. آیات آغازین سوره در لابه‌لای تحریرهای دندانی و محاط در کادر مربعی خوشنویسی شده‌اند که دو کتیبه قلمدانی (یا همان کتیبه سرسوره به شکل افقی) در بخش فوقانی و تحتانی بر زیبایی این سرلوح افزوده است.

تصویر شماره ۴: قرآن تک جلدی به شماره ثبت ۲۱۷، کاتب: احمد بن محمد هاشم اصفهانی، ۱۲۳۶ ه. ق، تعدا اوراق: ۲۸۸، ابعاد: ۱۹/۵ × ۲۸/۵، خط عربی: نسخ و رقا، ترجمه: نستعلیق، جنس کاغذ: حنایی فرنگی، واقف: آقا سید اسماعیل یزدی بن میرزا محمد علی (شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: ۱۳۹۳: ۱۸۴-۱۸۵)

معرفی آثار مورد مطالعه

برای خوانش و تطبیق درست‌تر قرآن‌های تیموری و قاجار و یافتن ویژگی‌های بارز در هر یک از نسخ قرآنی، بایستی تجزیه و تحلیل‌های بصری موشکافانه و با تفحص جزئی‌تری صورت گیرد. لذا آثار این پژوهش در سه بخش تنظیم شده است: بخش اول معرفی و شناسایی آثار، بخش دوم بررسی ساختار عناصر بصری و نقوش

ترژی‌نی، بخش سوم تطبیق و ارزیابی آثار می‌باشد.

جدول شماره ۱ به مطالعه شناسنامه قرآن‌های مذهّب تیموری و قاجار پرداخته است. جدول شماره ۲ به بررسی نقوش ترژی‌نی می‌پردازد و در جدول شماره ۳، تطبیق نقوش ترژی‌نی و عناصر بصری موجود در آثار تیموری و قاجاری مورد محاسبه و ارزیابی قرار گرفته است.

شایان ذکر است به دلیل پایین بودن تعداد قرآن‌های سرلوح‌دار، آثاری منتخب شده است که از لحاظ ساختار عناصر ترژی‌نی و ساختار صفحه‌آرایی متفاوت‌تر می‌باشند، بنابراین، از هر دوره ۵ اثر منتخب گردیده است. تحلیل تجسمی عنصر خوشنویسی خارج از پژوهش می‌باشد بنابراین، محقق به ذکر اسامی آن در شناسنامه و تطبیق تعدد و تنوع خوشنویسی اکتفا نموده است.

جدول ۱. شناسنامه قرآن‌های تیموری موزه آستانه و قرآن‌های قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز (منبع: آرشیو موزه و کتابخانه)

شماره قرآن	شماره ثبت شناسنامه	دوره	کاتب	نوع خط	نوع کاغذ	نوع جلد	تعداد اوراق	واقف
۱	۲۲۸۳	تیموری	نامعلوم	ثلث، محقق، نسخ، کوفی	نامعلوم	چرمی ضربی	۲۴	
۲	۲۱۲۸			کوفی، نسخ		چرمی روغنی	۱۴۷	۱
۳	۱۳۲۷			محقق، کوفی، ریحان		چرمی ضربی	۲۹	۱
۴	۲۱۳۳			رناغ، نسخ		چرمی ضربی	۲۵	۱
۵	۲۱۴۱			ثلث، محقق		چرمی روغنی	۴۹	علی قلی بن شاه خلیفه مهرباداد

ادامه جدول ۱. شناسنامه قرآن‌های تیموری موزه آستانه و قرآن‌های قاچاری کتابخانه مرکزی تبریز (منبع: آرشیو موزه و کتابخانه)

شماره قرآن	شماره ثبت شناسنامه	دوره	کاتب	نوع خط	قطع اثر	نوع کاغذ	نوع جلد	تعداد اوراق	واقف
۱	۶۸۹	قاجار نامعلوم		نسخ	۸*۱۱/۵	هندی	چرمی ضربی	۱۸۹	نخجوانی محمد
۲	۱۱۴۵			نسخ	۱۷*۱۰	هندی	چرمی - سوخت	-	۱
۳	۳۴۲۰			نسخ	وزیری	فرنگی	چرمی	-	۱
۴	۳۰۹۸			نسخ	۱۶*۲۴/۵	فرنگی	چرمی ضربی	۱۰	شاهه توسط خریداری کتابخانه
۵	۳۴۰۹			نسخ	وزیری	فرنگی	چرمی	-	۱

سال نوزدهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۷

(ج) شماره ثبت: ۱۳۲۷ /
سرلوح ساده - مفرد
(قرآن شماره ۳ تیموری)

(ب) شماره ثبت: ۲۱۲۸ / سرلوح
مزدوج
(قرآن شماره ۲ تیموری)

(الف) شماره ثبت: ۲۲۸۳ / سرلوح
مزدوج
(قرآن شماره ۱ تیموری)

(ه) شماره ثبت: ۲۱۴۱ / سرلوح مزدوج (قرآن شماره
۵ تیموری)

(د) شماره ثبت: ۲۱۳۳ / سرلوح ساده - مفرد
(قرآن شماره ۴ تیموری)

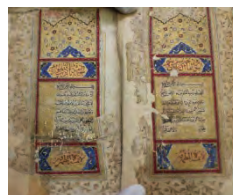
مجموعه تصاویر شماره ۵: مجموعه تصاویر سرلوح از قرآن‌های مذهب عصر تیموری موزه آستانه مقدسه قم (آرشیو موزه آستانه مقدسه قم)

ج) شماره ثبت: ۳۴۲۰ / سرلوح ساده - مفرد (قرآن شماره ۳ قاجاری)

ب) شماره ثبت: ۱۱۴۵ / سرلوح مزدوج (قرآن شماره ۲ قاجاری)

الف) شماره ثبت: ۶۸۹ / سرلوح مزدوج (قرآن شماره ۱ قاجاری)

ه) شماره ثبت: ۳۴۰۹ / سرلوح ساده - مفرد (قرآن شماره ۵ قاجاری)

د) شماره ثبت: ۳۰۹۸ / سرلوح مزدوج (قرآن شماره ۴ قاجاری)

مجموعه تصاویر شماره ۶: مجموعه تصاویر سرلوح از قرآن‌های مذهب عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز (منبع: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز)

تحلیل و تشریح عناصر بصری و تزئینی قرآن‌های مذهب عصر تیموری و قاجار

تشریح تذهیب‌های قرآنی به دو بخش تیموری و قاجار می‌باشد که هر کدام به صورت جداگانه مورد بحث قرار خواهد گرفت. شرح نمونه‌های مطالعاتی مذکور براساس شماره‌های ذکر شده در هر تصویر همراه با ذکر عصر مورد نظر است.

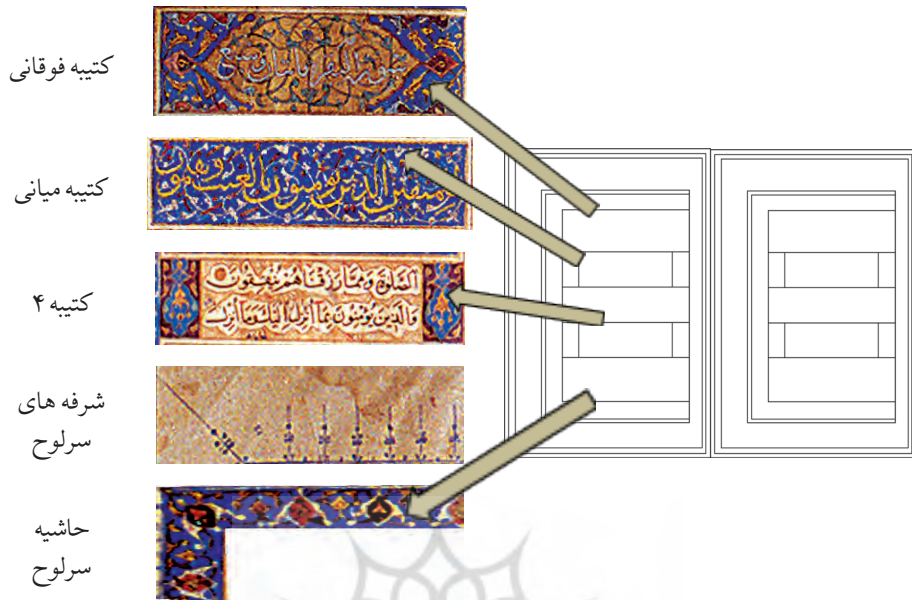
الف) قرآن‌های مذهب تیموری

سرلوح‌های قرآن‌های عصر تیموری موزه‌ی آستانه مقدسه قم به صورت مزدوج و ساده می‌باشند. این سرلوح‌ها نه تنها متعلق به صفحات افتتاح قرآن، بلکه در آغاز جزء نیز آراسته شده‌اند. ترکیب صفحه‌آرایی این آثار به صورت سه و پنج کتیبه‌ای هستند. چهار کادر و یا همان کتیبه به صورت عمودی در لابه‌لای کتیبه‌های افقی دو و چهار قابل ملاحظه است. حاشیه‌ی باریکی در سه ضلع سرلوح‌های مزدوج ترسیم شده‌اند. فضای تنفس خوشنویسی در متن این آثار به خوبی قابل مشاهده است به گونه‌ای که فقط در دو مورد لابه‌لای آیات با نقوش

تزئینی اسلیمی و ختایی آذین بسته شده‌اند. در مجموع این سرلوح‌ها از نقوش تزئینی اسلیمی (اعم از تو خالی و توپر)، نقوش ختایی (اعم از گل شاه عباسی، پنج‌پر، ترکیبی، و غیره)، شرفه‌ها و گره‌های هندسی استفاده شده است.

قرآن شماره ۱ تیموری، دارای ترکیب بندی ۵ کتیبه‌ای بوده و کتیبه‌های درشت با تزئینات اسپرال‌های اسلیمی شکل در کتیبه‌های ۱ و ۳ و ۵ جلوه‌گری نموده و با ترنجی از زر بر روی بوم لاجورد و با خطوط درشت و آراستگی مجللی در صفحه ترسیم شده‌اند. تذهیب این اثر بسیار غنی و با زیباترین جلوه‌های بصری نمود یافته‌اند. نقوش این سرلوح فقط با اسلیمی بوده و با قاب‌های اسلیمی متنوعی فضاهای مثبت و منفی لاجوردی و زرین، همراه با شرفه‌هایی کوتاه و نیز جدول کشی رنگین، بیرون از حاشیه تذهیب، از سه جانب صفحه را احاطه کرده است. قرارگیری چهار فضای منفی بین فضای مثبت و غالب تذهیب لاجوردی رنگ سرلوح مزدوج، نشانی از کیفیت بصری متعادل، خنثی با اصول و با قاعده، آرام و ایستا و مستحکم در عین حال پرتحرک و عمیق می‌باشد (مجموعه تصاویر شماره ۷).

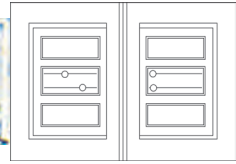
لازم به ذکر است نقوش سنتی دارای یک نظام طراحی هستند که در هر هنری متفاوت اما تابع اصول و قواعدی است که میان هنرهای مختلف یکسان می‌باشد. به طوری که می‌توان یکی از اساسی‌ترین این اصول را در میان نقوش اسلیمی و حتی نقوش ختایی مشاهده نمود، در واقع اصولی‌ترین روش برای ترسیم و هر چه جلوه‌نمایی بیشتر و زیباتر آثار سنتی باید از اصل «قرینه‌سازی» استفاده نمود که کاربرد وسیع در بخش‌های مختلف هنرهای سنتی داشته است. نقوش اسلیمی که در اصل بیشترین و غالب‌ترین عنصر بصری ترسیم شده در تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری است، در واقع از اصل «قرینه‌سازی» تبعیت کرده است. اما چیزی که این نقش را متمایز می‌کند، سیالیت و رهایی آن از قید و بند نظم هندسی است (بلوکی و دیگران، ۱۳۹۶).

الف) نوع صفحه‌آرایی (ترکیببندی ۵ کتیبه‌ای) ب) بخش‌های مختلف از تذهیب قرآنی تیموری

مجموعه تصاویر شماره ۷) جزئیات سرلوح شماره ۲۲۸۳ تیموری (غفوری فر، ۱۳۹۵)

قرآن شماره ۲ تیموری، دارای سرلوح مزدوج می‌باشد که فقط شامل سوره فاتحه‌الکتاب است. بیرون این سرلوح دارای یک حاشیه ساده متشکل از نقوش اسلیمی است و داخل آن ابتدا با یک حاشیه حاوی نقوش گره‌های هندسی تشکیل شده و بعد سه کتیبه داخل آن ترسیم شده است. کتیبه‌های فوقانی نام جزو در کتیبه‌های میانی سوره حمد و در کتیبه پایینی نام قرآن کریم ذکر شده است. سوره حمد در کتیبه میانی سمت راست شامل دو آیه و در سرلوح سمت چپ دو نیم آیه نوشته شده است. کتیبه‌های فوقانی و پایینی دارای تزئیناتی با پیچک‌های اسلیمی می‌باشد (غفوری فر، ۱۳۹۵). ارتباط و انسجام اجزای سرلوح توسط تسمه‌هایی زنجیر مانند اطراف کتیبه‌های داخلی حفظ شده‌اند این تسمه‌ها با گره چینی تزئینی مضاعف شده‌اند (مجموعه تصاویر شماره ۸).

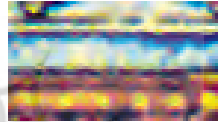
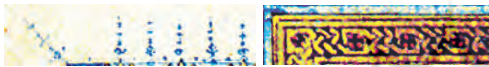

(د) جزئی از گسترش واگیره در حاشیه

(ج) واگیرهای از حاشیه
واگیرهای از حاشیه

(ب) گوشه‌سازی حاشیه
گوشه‌سازی حاشیه

(الف): نوع صفحه
آرایی سرلوح مزدوج
(فاتحه الکتاب)

(ی) شرفه‌های سرلوح

(و) گره‌چینی حاشیه داخلی

(م) جدول کشی بین
کتیبه آیات و حاشیه

(ه) جدول کشی حاشیه
دور بیرونی سرلوح
(جدول محرز)

کتیبه فوقانی سرلوح

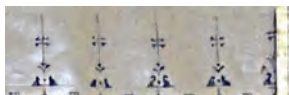

مجموعه تصاویر شماره ۸) جزئیات سرلوح شماره ۲۱۲۸ تیموری (غفور یفر، ۱۳۹۵)

قرآن شماره ۳ تیموری، دارای ۵ کتیبه افقی و ۴ کتیبه عمودی است. کتیبه فوقانی عبارت «الجزو التاسع عشر» به خط کوفی به قلم سفید آب در سرلوح نوشته شده است. سرلوح مذهب دارای کتیبه بازوبندی با نقش دو ترنج زرین در طرفین بوده آیات سرلوح به ترتیب در ۶ سطر تنظیم شده است؛ سطر وسط و آخر به خط محقق جلی و چهار سطر دیگر هر کدام دو سطر داخل کادر مستطیل به خط ریحان با دانگ قلم ریز تر نوشته شده است. سرلوح جزء دارای جدول کشی با ستون بندی زرین و مشکی است (غفور یفر، ۱۳۹۵). کتیبه پیشانی به عنوان نمادی از تزئینات مفصل صفحات پیشین خود و مدخلی جهت قرائت آیات آغازین قرآن، چشم خواننده را به متن هدایت می‌کند. در قسمت فوقانی این اثر یک حاشیه تزئینی همراه با شرفه و جدول کشی زرین تعبیه شده است و با تکنیک طلاکاری همراه با نقوش ختایی و اسلیمی به صورت متقارن و با ریتم منظم و با ترکیبی ایستا و با الوانی همچون زر،

تأملی در سرلوح قرآن‌های تذهیب شده عصر تیموری و قاجار | ۱۶۳

لاجورد، زنگار و با دورگیری مشکی تذهیب شده است (مجموعه تصاویر شماره ۹).

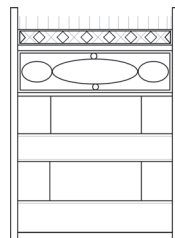
ج) شرفه‌های فوقانی در سرلوح

ب) حاشیه تزئینی سرلوح

د) کتیبه سرسوره همراه با تزئینات طلا اندازی (جزئی از اثر)

الف) نحوه صفحه‌آرایی سرلوح

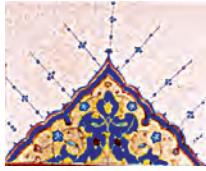
ی) بخشی از جدول کشی سرلوح

مجموعه تصاویر شماره ۹) جزئیات سرلوح شماره ۱۳۲۷ تیموری (غفوری فر، ۱۳۹۵)

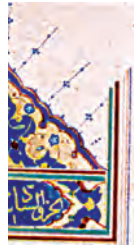
قرآن شماره ۴ تیموری، متشکل از سه قسمت است؛ قسمت فوقانی به صورت تاج، قسمت میانی یک سرسوره و قسمت ذیل، متن آیات می‌باشد. تاج با واگیره یک دوم و سرسوره با واگیره یک چهارم تشکیل شده است. سرلوح به وسیله ۵ ردیف جدول کشی احاطه شده است (غفوری فر، ۱۳۹۵). این سرلوح با نیم تاجی تزئینی همراه با قاب اسلیمی و نقوش ختایی و الوان متعددی همراه با کتیبه سرسوره و شرفه‌های نسبتاً طویل تری و جدول کشی رنگین، همراه با متنی ساده و یکدست در هفت سطر آراسته و تدوین شده است. سرلوح مذکور به صورت متقارن و متوازن، با ترکیب مثالی پایدار و ادغام نقوش به صورت نسبتاً متعدد و رنگ‌آمیزی مکمل تزئین شده است (مجموعه تصاویر شماره ۱۰).

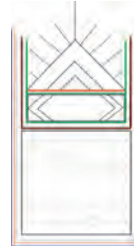
ه) سرسوره مزین شده

د) تاج سرلوح همراه با شرفه

ج) ۱/۲ واگیره تاج

ب) نحوه ترکیب بندی

الف) نحوه جدول کشی

ی) نحوه جدول کشی (تکنیک: مرصع)

مجموعه تصاویر شماره ۱۰) جزئیات سرلوح شماره ۲۱۳۳ تیموری (غفوریفر، ۱۳۹۵)

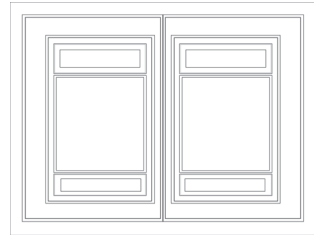
قرآن شماره ۵ تیموری، همچون نمونه‌ی قرآن ۲ تیموری دارای حاشیه، دو کتیبه سرسوره و یک کتیبه میانی حاوی آیات قرآن می‌باشد. در کتیبه فوقانی سمت راست نام سوره انبیا ذکر شده است، کتیبه متقابل به مکی بودن سوره اشاره دارد، کتیبه‌های پایینی به شماره جزء پرداخته است. متن آیات در ۳ سطر ترکیب شده و ما بین آیات به شیوه ابری‌سازی نقوش ختایی کار شده است (غفوریفر، ۱۳۹۵). تذهیب‌های این قرآن دارای حاشیه باریک و سرسوره نسبتاً درشت بوده و میان سطور با تزئین دندانی‌هایی مححر است و بوته‌اندازی الوان می‌باشد. این نقوش شامل گل‌های ختایی کوچکی است که به صورت ریتم چرخشی لابه‌لای آیات و متفاوت از نشان گل‌آیه‌ها که به صورت انتزاعی فرم گل چند پر دارند، به گردش درآمده‌اند. ترکیب جدول کشی سرلوح مزدوج از سمت عطف کتاب به صورت ۲ خطی بوده، امتداد جدول کشی با کتیبه‌های متن تلفیق شده و جدول کشی ۴ خطی تشکیل می‌دهد (غفوریفر، ۱۳۹۵) (مجموعه تصاویر شماره ۱۱) قابل توجه است تمامی این آثار با ساخت و سازی تک‌رنگ و به صورت یک و دو تنالیده رنگی سایه‌وار آرایش یافته‌اند.

ج) ۱/۲ از واگیره حاشیه سرلوح مزدوج

ب) گوشه‌سازی حاشیه

الف) نحوه صفحه‌آرایی و ترکیب‌بندی سرلوح

د) ترکیب واگیره‌ها در حاشیه سرلوح مزدوج

ی) کتیبه متن آیات همراه با (و) کتیبه سرسوره همراه با تزئینات اسلیمی و طلاکاری

ب) بوته‌اندازی

جدول کشی دو خطی در حاشیه تکنیک: (جدول محرز) ب) جدول کشی حاشیه در امتداد جدول کشی کتیبه‌های سرلوح

مجموعه تصاویر شماره ۱۱) جزئیات سرلوح شماره ۲۱۴۱ تیموری (غفور یفر، ۱۳۹۵)

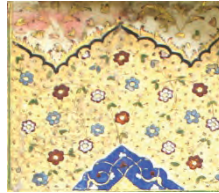
ب) قرآن‌های مذهب قاجاری

سرلوح قرآن‌های این مجموعه درشت و نسبتاً پرکار و با کیفیت نامناسب می‌باشند. قرآن شماره ۱ قاجاری، سرلوح این قرآن به صورت مزدوج و باریک و دارای تاج مسطح می‌باشد که تزئینات داخلی نقوش تزئینی ختایی (اعم از گل‌گرد، بادامک، برگ‌های لوتوس (کنگره‌ای) با قاب‌های اسلیمی و اسلیمی توپر همراه با دورگیری‌هایی از همان رنگ متن نقوش آراسته شده است و رنگ غالب این اثر طلا می‌باشد. در بخش بیرونی تاج با برگ‌های کنگره‌ای به صورت منظم و قرینه و با ریتم یکنواخت تزئین شده است، دو کتیبه سرسوره در بخش فوقانی و تحتانی، کتیبه میانی (کتیبه متن آیات) را احاطه کرده است. اطراف سرلوح با تکنیک ترصیع همراه با قلم‌گیری مشکی به صورت تند و کند به صورت قرینه پوشانده شده

است (مجموعه تصاویر شماره ۱۲).

ج) سرسوره فوقانی سرلوح همراه با مختصر تزئینات اسلیمی و ختایی

ب) تاج سرلوح همراه با تزئینات ختایی و قاب اسلیمی

الف) نحوه صفحه آرای سرلوح

ی) تزئینات حاشیه همراه با برگ لوتوس و گل ختایی با تکنیک ترصیع

ه) جدول کشی لبه عطف سرلوح

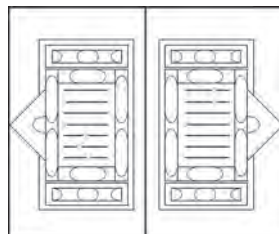

د) تزئینات انتزاعی حاشیه داخلی

مجموعه تصاویر شماره ۱۲) جزئیات سرلوح شماره ۶۸۹ قاجاری (منبع: نگارندگان)

ب) قرآن‌های مذهب قاجاری:

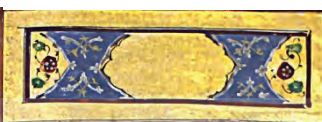
قرآن شماره ۲ قاجاری، سرلوح این قرآن به صورت مزدوج، دارای دو نیم ترنج در ضلع جانبی می‌باشد، دو کتیبه سرسوره در بالا و قسمت زیرین کتیبه‌ی آیات ترسیم شده است. در کتیبه‌ی میانی، دو کتیبه عمودی بازوبندی که دارای چهار قاب ترنج شکل همراه با نقوش انتزاعی ختایی و اسلیمی است، مشاهده می‌شود. اطراف سرلوح نقوش شرفه‌ای نسبتاً پرکار استفاده شده است که پیرامون آن با جدول کشی متعددی همراه نقوش ریشه‌ای متنظم گشته است. تکنیک طلااندازی در بین سطور نیز قابل توجه است. این اثر بیشتر شبیه تذهیب‌های دوره صفوی می‌باشد (مجموعه تصاویر شماره ۱۳)

ج) کتیبه متن آیات با تکنیک طلا اندازی

ب) نیم تاج جانبی سرلوح

الف) نحوه صفحه آرایی سرلوح مزدوج

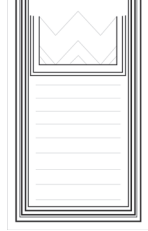
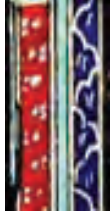
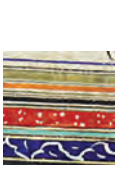
د) کتیبه بازوبندی

ه) کتبه فوقانی، کتیبه سرسوره

و) شرفه‌های سرلوح

مجموعه تصاویر شماره ۱۳) جزئیات سرلوح شماره ۱۱۴۵ قاجاری (منبع: نگارندگان)

قرآن شماره ۳ قاجاری، سرلوح قرآن مذکور به صورت مفرد می‌باشد. در این اثر تاج و کتیبه‌ی سرسوره دارای جدول‌کشی نسبتاً پرکاری است که با تزئینات اسلیمی و نقوش انتزاعی به صورت زنجیره‌ای در سه ضلع حاشیه داخلی سرلوح تنظیم شده است. برگ‌های لوتوس نسبتاً پرکارتری به صورت ریتمیک در قسمت فوقانی قابل مشاهده است. گل‌های ختایی با دورگیری‌های هم‌رنگ گل‌ها ترسیم شده‌اند. در متن آیات از تکنیک طلا اندازی استفاده شده است. نشان آیات در حاشیه صفحه به صورت سروگون، به رنگ طلا طراحی شده است که نشان‌گر شروع حزب می‌باشد. این تزئین در صفحه بین نوشتارها و همچنین بین تذهیب سرلوح یک ارتباط بصری منسجم و مستحکمی را به وجود آورده است (مجموعه تصاویر شماره ۱۴).

- الف) صفحه آرای سرلوح
 ب) تاج سرلوح
 ج) تزئینات لوتوس به صورت ریتمیک
 د) حاشیه تزئینی داخلی
 ه) جدول کشی (ی نشان آیه سرگون (حزب))

مجموعه تصاویر شماره ۱۴) جزئیات سرلوح شماره ۳۴۲۰ قاجاری (منبع: نگارندگان)

قرآن شماره ۴ قاجاری، سرلوح مزدوج این اثر دارای ترکیب بندی سه کتیبه‌ای، جدول کشی منظم، طلاندازی به شیوه دندانی بین سطرهای آیات متن انجام شده است که بدون قلم‌گیری هستند، استفاده از تزئینات اسلیمی توخالی و توپر در سرسوره‌ها و استفاده از برگ ختایی و کنگره‌ای به صورت ریشه‌ای در حاشیه داخلی تنظیم شده است. پیرامون کتیبه میانی (کتیبه آیات) تزئینات مختصری به صورت تک‌رنگ قابل مشاهده است. استفاده از چهار رنگ از جمله زر، لاجورد، سفید، شنگرف در این اثر مشهود است. نکته قابل توجه در این اثر سادگی بصری در نقوش مزین شده در تذهیب است (مجموعه تصاویر شماره ۱۵)

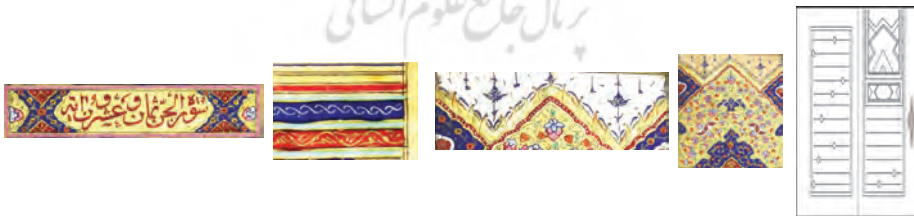
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

(الف) صفحه آرایبی سرلوح (ب) سرسوره سرلوح (ج) حاشیه تزئینی داخلی (د) جدولکشی و تزئینات سرسوره (ه) تزئینات سرسوره

مجموعه تصاویر شماره ۱۵) جزئیات سرلوح شماره ۳۰۹۸ قاجاری (منبع: نگارندگان)

سرلوح مفرد قرآن شماره ۵ قاجاری نیز همانند قرآن شماره ۳ قاجاری می‌باشد، با این تفاوت که منظم‌تر، پرکارتر، پویاتر، با کیفیت بیشتری ترسیم شده است و نیز دورگیری نقوش ختایی با رنگ گل‌ها و نقوش اسلیمی با رنگ مشکی انجام شده است. نکته قابل توجه در این اثر که موجب تمییز این سرلوح با سرلوح شماره ۳۴۲۰ شده است، علاوه بر تغییرات مختصر در نحوه ترکیب‌بندی و اجزای عناصر تزئینی، در اجرای تذهیب قرآنی این نسخه می‌باشد که موجب جلوه‌نمایی زیباترین اثر نسبت به قرآن مذکور شده است (مجموعه تصاویر شماره ۱۶).

(الف) صفحه آرایبی سرلوح (ب) تاج سرلوح (ج) حاشیه تاج همراه با تزئینات برگ لوتوس و شرفه (د) جدولکشی و تزئینات انتزاعی (ه) کتیبه سرسوره همراه با تزئینات اسلیمی و گل‌های ختایی تذهیب

مجموعه تصاویر شماره ۱۶) جزئیات سرلوح شماره ۳۴۰۹ قاجاری (منبع: نگارندگان)

در ادامه به ساختارشناسی عناصر تزئینی سرلوح‌های عصر تیموری و قاجار مورد مطالعه پژوهش حاضر پرداخته می‌شود.

جدول ۲. نقوش تزئینی در سرلوح قرآن‌های تیموری موزه آستانه مقدسه قم (منبع: نگارندگان)

شماره قرآن	دوره تاریخی	نقوش اسلیمی	محل قرارگیری نقوش	نقوش ختایی	محل قرارگیری نقوش	شرفه	
۱			کتیبه‌های سرسوره، حاشیه، کتیبه‌های بازوبندی.				
۲			کتیبه‌های سرسوره، حاشیه				
۳			حاشیه‌ی فوقانی سرلوح، کتیبه‌ی سر سوره				
۴			ناج، کتیبه‌ی سر سوره				
۵			حاشیه، کتیبه‌ی سر سوره				

ادامه جدول ۲. نقوش تزئینی در سرلوح قرآن‌های تیموری موزه آستانه مقدسه قم

شماره قرآن	نقوش اسلامی	محل قرارگیری نقوش	نقوش ختایی	محل قرارگیری نقوش	شرفه
۱		تاج		تاج، حاشیه‌ی صفحه، کتیبه‌ها	-
۲		کتیبه‌های میانی		حاشیه، نیم تزئین جانی، کتیبه‌های سرسوره، کتیبه‌های میانی	
۳		تاج		تاج	-
۴		کتیبه‌ی سرسوره		حاشیه‌ی داخلی	-
۵	 	تاج		تاج، کتیبه‌ی سرسوره	

قاجاری

تطبیق و مقایسه عناصر بصری - تزئینی آثار تیموری و قاجاری:

جدول شماره ۳. تطبیق عناصر بصری و تزئینات سرلوح قرآن های تیموری و قاجار (منبع: نگارندگان)

قرآن های مذهّب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز					قرآن های مذهّب تیموری موزه آستانه مقدسه قم					دوره / مکان												
قرآن (۵)	قرآن (۴)	قرآن (۳)	قرآن (۲)	قرآن (۱)	قرآن (۵)	قرآن (۴)	قرآن (۳)	قرآن (۲)	قرآن (۱)	عناصر بصری و تزئینی سرلوح قرآن												
-	*	-	*	*	*	-	-	*	*													
عناصر بصری سرلوح و تقسیمات											سرلوح مزدوج											
											سرلوح مفرد											
											ترکیب بندی											سه کتیبه ای
																						پنج کتیبه ای
											تاج											
											کتیبه ی سرسوره											
											کتیبه های بازوبندی											
											حاشیه											
											جدول کشی											
											نیم ترنج											

تأملی در سرلوح قرآن های تذهیب شده عصر تیموری و قاجار | ۱۷۳

ادامه جدول شماره ۳. تطبیق عناصر بصری و تزئینات سرلوح قرآن های تیموری و قاجار

*	-	*	-	*	*	*	*	*	*	اسلیمی توپر	نقوش تزئینی اسلیمی
*	*	-	-	-	-	-	*	*	-	اسلیمی تو خالی	
-	-	-	-	-	-	-	*	-	*	اسلیمی ماری- ابری	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	قاب اسلیمی	
-	-	-	-	-	-	-	*	-	-	گل شاه عباسی	نقوش تزئینی ختایی
*	-	-	-	-	-	*	*	-	-	گل پنج پر	
-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	گل شش پر	
*	-	*	-	*	-	-	*	-	-	گل سه پر	
*	-	-	*	-	-	-	-	-	-	گل های ترکیبی	
	*		*	*	*	*	-	-	-	برگهای ساده	
*	*	*	-	*	-	-	*	-	-	برگ کنگرهای	
*	-	*	-	-	*	-	-	-	-	غنچه	
-	-	-	-	*	-	*	-	-	-	بادامک	
-	*	*	*	*	-	-	-	-	-	طلا اندازی	
-	*	*	*	*	*	*	-	-	-	دندانی	
-	-	-	-	-	-	-	-	*	-	گروه چینی	
-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	ترصیع	
-	-	-	-	-	-	-	*	-	-	تحریر	
-	-	-	-	-	*	-	-	-	-	بوته اندازی	
*	-	-	*	-	*	*	*	*	*	شرفه	تزئینات جانبی
*		*		*	-	-	-	-	-	نقوش تجریدی	

جدول شماره ۴. تطبیق تناسبات قرآن‌ها (منبع: نگارندگان)

قرآنهاى قاجارى كتابخانه مركزى تبريز					قرآنهاى تيمورى موزهى آستانه قم					دوره
قرآن (۵)	قرآن (۴)	قرآن (۳)	قرآن (۲)	قرآن (۱)	قرآن (۵)	قرآن (۴)	قرآن (۳)	قرآن (۲)	قرآن (۱)	مشخصات
-	-	-			-	-	-	-	-	پويا
			-	-						ايستا
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ساير

جدول شماره ۵. تطبیق ترکیب بندی رنگی و نوع خوشنویسی قرآن‌ها (منبع: نگارندگان)

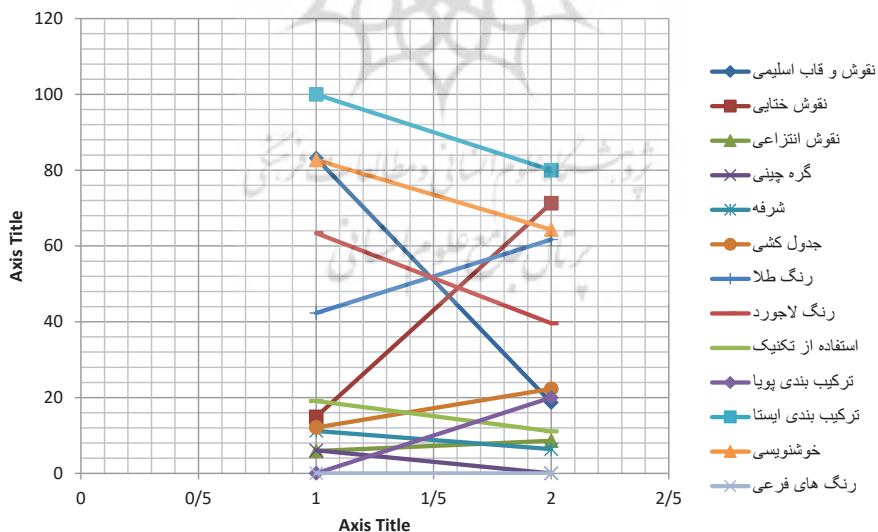
نوع خط نوشتار قرآن‌ها						رنگ بندی عناصر بصری - تزئینی قرآن‌ها			مشخصات دوره اصلی
نسخه	پويا	زنگار	زنگار	مشكى	نسخ	رنگ نوشتار	فرعى		
-	-	-	-	-	مشكى	سفید، مشكى، زنگار، شنگرف	لاجورد و طلا	قرآن (۱)	
-	-	-	-	-	مشكى	شنگرف	لاجورد و طلا	قرآن (۲)	
-	-	-	-	-	مشكى	زنگار	لاجورد و طلا	قرآن (۳)	
-	-	-	-	-	مشكى	زرد، شنگرف، زنگار	لاجورد و طلا	قرآن (۴)	
-	-	-	-	-	مشكى	زنگار	لاجورد و طلا	قرآن (۵)	
-	-	-	-	-	مشكى، شنگرف	زنگار، شنگرف، سفید	طلا و لاجورد	قرآن (۱)	
-	-	-	-	-	مشكى، شنگرف	زنگار، شنگرف، سفید	طلا و لاجورد	قرآن (۲)	
-	-	-	-	-	مشكى، شنگرف	فیروزه ای، شنگرف، سفید، صورتی، آبی	طلا و لاجورد	قرآن (۳)	
-	-	-	-	-	مشكى، شنگرف	سفید، شنگرف	طلا و لاجورد	قرآن (۴)	
-	-	-	-	-	مشكى، شنگرف	فیروزه ای، شنگرف، سفید، صورتی، آبی، نارنجی، سبز	طلا و لاجورد	قرآن (۵)	

یافته‌های نهایی تحقیق در جدول شماره ۶ نشان داده شده است:

جدول ۶. شاخص کلی وضعیت اجزای عناصر تزئینی در سرلوح‌های مورد مطالعه (منبع: نگارندگان)

منبع مطالعاتی	نقوش تزئینی اصلی				تراکم عبارت		تزئینات جانبی		رنگ‌های اصلی		تناسبات		رنگ‌های فرعی
	نقوش اسلیمی	نقوش ختایی	نقوش انزاعی	تکنیک	خوشنویسی	گره چینی	شرفه	جدول کشی	طلا	لاجورد	پویا	ایستا	
موزه قم	٪۸۳/۲	٪۱۴/۹	٪۵/۹	٪۱۹/۱	٪۸۲/۷	٪۶/۱	٪۱۱/۲	٪۱۲/۱	٪۴۲/۳	٪۶۳/۴	۰	٪۱۰۰	٪۲۹/۹
کتابخانه تبریز	٪۱۸/۷	٪۷۱/۴	٪۸/۶	٪۱۱/۱	٪۶۴/۴	٪۶۴/۳	٪۶/۴	٪۲۲/۳	٪۶۱/۷	٪۳۹/۶	٪۲۰	٪۸۰	٪۵۱/۸

نمودار شماره ۱. تحلیل متغیرهای وابسته و مستقل در ساختار و فضا سازی سرلوح قرآن‌ها (منبع: نگارندگان)

۴. بحث و نتیجه گیری

بررسی و تفحص های صورت گرفته شده از منظر ویژگی های بصری - تزئینی قرآن های دو عصر تیموری و قاجار واقع در دو مکان و جایگاه متفاوت هستند، چنین نتایجی دریافت می شود که رویکرد زیباشناسانه در این آثار بر وجه کاربردی قرآن ها ارجحیت داشته و مبانی زیباشناسی در این آثار به خوبی قابل مشاهده می باشد.

در مقایسه و تطبیق این آثار و در پی پاسخ به سؤالات پژوهش می توان چنین اذعان داشت: ویژگی و کیفیت های بصری تذهیب های قرآنی اعصار مذکور از جمله، تعادل، توازن، تقارن، ایستایی و استحکام در طراحی صفحه آرای، تناسب موزون در تذهیب نگاری و خطاطی، تنوع در نقوش و الوان دیده شده است. از طرفی مطالعه و خوانش بصری این پنج اثر منتخب از قرآن های هر دو دوره نشان می دهد: این آثار با عناصری همچون، تاج، کتیبه سرسوره، حاشیه، نیم ترنج در ترکیب تقارن یک دوم و یک چهارم و به نوع دیگر با تناسب مستطیل ایستا تنظیم شده اند و مهمترین تعادل بصری علاوه بر فرم و ترکیب بندی، استفاده از رنگ بندی متضاد و مکمل می باشد؛ چرا که این عناصر بصری، دارای تناسب و رنگ هایی هستند که در ارتباط با انتقال پیام و نیز خوانایی نوشتار، هماهنگ، مؤثر و گیرا جلوه نمایی می کنند. علاوه بر ویژگی های مذکور، استفاده از سرلوح مفرد و مزدوج در هر دو این آثار مشاهده شده است، بنابراین، این خصایص را می توان جزء نقاط اشتراک قرآن های مذهب قاجاری و قرآن های مذهب تیموری دانست.

اما وجوه افتراق در آثار ذکر شده، فقط در تنوع جزئیات، کمیت، کیفیت دیده شده است. به طوری که از نقوش اسلیمی، قاب های اسلیمی ها، گره چینی هندسی و ترکیب هایی با عناصر بصری - تزئینی اسلیمی ها بیشتر از عناصر تزئینی - بصری ختایی در آثار تیموری موزه آستانه مقدسه قم به کار گرفته شده است. اما برعکس در قرآن های مذهب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز به وضوح قابل رویت است که از نقوش ختایی اعم از گل های شاه عباسی، گل های ترکیبی، برگ های لوتوس (برگ های کنگره ای)، قاب های اسلیمی بسیار ساده بهره برده شده است. از طرفی در تذهیب های قاجاری از تزئینات انتزاعی و جدول کشی رنگی بیشتری نسبت به نمونه های مطالعاتی تیموری استفاده شده است. غلبه رنگ لاجورد نسبت به طلا در قرآن های مذهب تیموری به وضوح دیده شده است، لیکن ترکیب رنگی در تذهیب های قرآنی قاجاری بالعکس عمل نموده است. جسارت در اجرا، در طراحی تذهیب های قاجاری مذکور در مقایسه با قرآن های مذهب تیموری موزه از لحاظ بعد کیفی پایین تر می باشد. نوشتارهای قرآن های قاجاری در فواصل کمتری نسبت به قرآن های تیموری نگارش شده است. تزئینات قرآن های تیموری با استحکام و فشردگی بیشتر اجزای نقوش آراسته شده است در حالی که تزئینات نقوش قرآن های قاجاری با گردش های اسلیمی در هم تنیده ساده یک حس خوشایند، لطیف و موزون و برانگیزنده به مخاطب ایجاد می کند.

منابع و مأخذ

- آرشیو موزه آستانه مقدسه قم و آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز
- براتی، بهاره و فاطمه جوادی (۱۳۹۳). «ساختار ترکیب‌بندی نقوش در تذهیب قرآنی عصر تیموری»، مجله ماه هنر. شماره ۱۸۷: ۲۱-۱۲.
- توسلی، وحیده و حبیب‌الله عظیمی (۱۳۹۴). «بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی آستان قدس رضوی»، نشریه کتابداری و اطلاع‌رسانی، شماره ۳: ۱۹-۴.
- دونلو، ح. (۱۳۹۲). طراحی شمسه بر اساس سرلوح‌های موجود در موزه قرآن و کتابت تبریز، کارشناسی ارشد استاد راهنما: مهدی محمدزاده. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- سلیمان، فهمیده (۱۳۹۵). کلام قدسی در هنر بشری. ترجمه جواد قاسمی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سمسار، محمدحسن (۱۳۸۵). تذهیب. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. جلد ۱۴: ۷۳۳-۷۲۶.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۸). «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه داخلی و خارجی». دو فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات هنرهای اسلامی. شماره ۱۰: ۸۱-۷۴.
- ششبلوکی، الهام؛ علیرضا خواجه احمد عطاری و بهاره تقوی‌نژاد (۱۳۹۶). «الگوهای ساختاری اسلیمی‌های ابری- ماری در جلد‌های دوره صفوی»، نشریه نگره. شماره ۴۴: ۵۹-۴۳.
- غفاری‌پور، ثریا (۱۳۹۶). «بررسی سیر تحول طلاکاری قرآن‌های موزه آستان قدس رضوی از ابتدا تا دوره قاجار». نشریه نگره. شماره ۴۲: ۱۹-۴.
- غفوری فر، فاطمه (۱۳۹۵). طراحی و اجرای تذهیب قرآن بر اساس نمونه‌های تیموری موزه آستانه مقدسه قم. کارشناسی ارشد. استاد راهنما: مهدی محمدزاده. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- فراست، شبنم. مریم لاری (۱۳۹۲). کتاب‌آرایی قرآن. تهران: فرهنگستان هنر
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸). فرهنگ اصطلاحات و اصطلاحات خوشنویسی، و هنرهای وابسته. تهران: روزنه.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). زرافشان (فرهنگ اصطلاحات و ترکیبات خوشنویسی، کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی در شعر فارسی). تهران: فرهنگ معاصر.
- کارگر، محمدرضا و مجید ساریخانی (۱۳۹۰). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. تهران: نشر سمت.
- کاشفی پور، نیلوفر (۱۳۸۸). از واحد تا احد، تهران: سرمایه.
- کشمیری، مریم (۱۳۹۶). تذهیب در ایران. تهران: سمت

۱۷۸ | مطالعات فرهنگ - ارتباطات

- لینگز، مارتین (۱۳۷۷). هنر خط و تذهیب قرآن. مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: گروس.
مایل هروی، نجیب (۱۳۹۴). تاریخ نسخه بردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: سوره مهر.
مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۹۲). شیوه تذهیب، تهران: سروش
یزدانجو، پریسا (۱۳۸۸). تذهیب. دانشنامه جهان اسلام (ج ۶). ۸۰۱-۷۹۶.

Ghyka, Matila, (1977). *The geometry of art and life*, Dover Publications. New york

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی